

Олена Романенко,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-0150-2494>

e-mail: o.romanenko@knu.ua

ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ: ТРАНСФОРМАЦІЯ НАРАТИВНИХ МЕМОРІАЛЬНИХ ПРАКТИК

Статтю присвячено дослідженню актуальних змін, які відбуваються у зв'язку із російсько-українською війною та трансформацією наративних меморіальних практик в українській літературі та художніх практиках. У фокусі уваги перебувають як традиційні практики документування спогаду про війну, так і ті, які переосмислюють та оживляють пам'ять у цифровому просторі та в умовах розвитку new media art.

Інтелектуальною підтримкою дослідження стали студії травми та студії пам'яті, які вивчають цифрові перетворення пам'яті крізь призму нового досвіду формування наративних меморіальних практик. Об'єктом дослідження стали поетичні збірки Вікторії Амеліної «Свідчення», Максима Кривцова «Вірші з бійниці», Артура Дроня «Тут були ми», Катерини Калитко «Люди з дієсловами» та ін., а також збірка Остапа Сливинського «Словник війни» і цифрові проєкти — онлайн-виставка «Ще один день. Щоденники війни» та «Недописані». Із перспективи розвитку нових медіа показано зміну механізмів формування оповіді про травматичні події, продемонстровано, що в цифровому просторі запам'ятовування засноване на імерсивному досвіді, який передбачає емоційне залучення реципієнта до спогаду про травму. Цифрові медіа переосмислюють індивідуальний спогад як окремий приклад запам'ятовування й актуалізують колективну пам'ять, створюють засади для формування спільноти пам'яті на широких засадах і широкій залученості реципієнтів. Доведено, що в Україні спогад про російсько-українську війну формується в дискурсі: 1) традиційних меморіальних практик вшанування (хвилина пам'яті, публікація спогадів, невиданих творів, заснування публічних подій чи стипендій на честь загиблого воїна та ін.); 2) цифрових меморіальних практик, які актуалізують текстовий вимір спогаду та імерсивні практики емоційного залучення до цифрового простору пам'яті. Це дає можливість поєднати особистий та колективний досвід переживання російсько-української війни, сприяє консолідації українців довкола спогаду та формує солідарність у сприйнятті й тлумаченні травматичного досвіду.

Ключові слова: українська література, пам'ять, цифровий простір, студії пам'яті, студії травми.

Вступ. «...Люди перетворилися на зникому культуру...» Це формулювання із інтерв'ю Олени Герасим'юк — для порталу «Суспільне. Культура» (Котубей-Геруцька, 2024). І воно є важливим у контексті тих процесів, які відбуваються в українській культурі в умовах російсько-української війни, адже стосується питань пам'яті про трагічні події та її учасників.

Тема «війна і пам'ять» зачіпає широке коло питань: як і кого ми пам'ятаємо? Які культурні практики стають ключовими для суспільства? Як ці практики змінюються? Як документування та художнє осмислення війни впливають

на меморалізацію? Яку роль у цих процесах відіграє література? Власне, ці питання можуть звучати й інакше: як наш біль і наші втрати трансформуються в пам'ять про загиблих?

Симптоматичними також є дискусії довкола питань меморалізації, які розгорнулися довкола створення Національного меморіального військового кладовища (Дробович, 2024) чи суперечки стосовно етичних аспектів вшанування пам'яті Олександра Мацієвського (Котубей-Геруцька, 2023). Поряд із цим — маємо низку цікавих прикладів вшанування пам'яті: збірка Вікторії Амеліної («Свідчення»), Максима Кривцова «Вірші з бійниці», щоденник Во-

лодимира Вакуленка «Я перетворююсь...», цифровий проект «Недописані», онлайн-виставка «Ще один день. Щоденники війни» та ін.

І цей перелік, на жаль, поповнюється. Наведені приклади засвідчують: спогад про загиблих на війні може трансформуватися в різних меморіальних практиках: від виданої збірки творів загиблого — до книжки спогадів про нього, від проведеної виставки — до заснованої премії, від встановлення меморіальної дошки — до заснування фестивалю (напр., фестиваль «Протасів Яр» на вшанування пам'яті Романа Ратушного).

У цих процесах важливо те, що «через пам'ять про минуле тематизуються й сучасне, і майбутнє як виміри актуальної практики життя» (Рюзен, 2010, с. 83). Так виробляються й закріплюються в культурі спогади про минуле, які стають складником ідентичності спільноти, формується історична свідомість. Як пише Йон Рюзен, «історична свідомість завжди виявляється в наративній формі. Вона виступає не лише як усна чи ще якимось об'єктивована мова, а й як утвори, що репрезентують історію, наприклад, пам'ятники чи історичні символи» (Рюзен, 2010, с. 88). Запропонований Й. Рюзеном перелік вочевидь може бути доповнений тими культурними практиками та текстами, які формуються в умовах нових медіа. Це створює цікаві умови для формування нових практик меморалізації в сучасному суспільстві.

Мета й методи. Мета цієї публікації — проаналізувати, як змінюються практики пам'яті в українському публічному просторі, у творчих практиках в українській культурі. Об'єктом аналізу є твори про російсько-українську війну та твори учасників цих трагічних подій. Інтелектуальною підтримкою цієї статті є студії пам'яті (П'єр Нора, Пол Коннертон, Йон Рюзен, А. Ассман, Яна Барінова та ін.), студії травми (Кеті Карут та ін.), міждисциплінарні дослідження взаємозв'язку ідентичності та пам'яті, праці, присвячені вивченню пам'яті та цифровим медіа. Ці дослідження охоплюють широке коло питань у вивченні механізмів функціонування пам'яті в міському та/або цифровому середовищі, оповідях та/або актуальних творчих практиках.

Для цього дослідження важливим було окреслити: 1) актуальність студій пам'яті для української науки, а також дискусії в Україні щодо питань пам'яті; 2) перелік творів (літератури, актуальних мистецьких проектів та ін.) про російсько-українську війну, які орієнтовані на фіксацію, збереження та перетворення на цілісну оповідь; 3) трансформацію наратив-

них меморіальних практик у контексті російсько-української війни та в умовах функціонування new media art та цифрового простору. Ці завдання націлені на те, щоб «дати уявлення про те, як індивідуальна, колективна та культурна пам'ять поводить з досвідом, що пробиває межі допустимого навантаження» (Зебальд, 2023, с. 83) в умовах російсько-української війни. Варто зауважити, що ця публікація створюється в умовах війни, що триває, втрати зростають із кожним днем, а практики пам'яті ускладнюються і розвиваються.

Часи катастроф і пам'ять. Питання пам'яті про минуле в українській культурі та наукових дискусіях актуалізувалися ще наприкінці 1980-х років. По суті, їх відкриває дискусія «Право на вдячну пам'ять», яка була проведена за участі письменників (Спілка письменників України) та науковців (Інститут літератури імені Т. Шевченка) в 1988 році (Право на вдячну пам'ять, 1988). Уривки зі стенограми того спільного засідання були оприлюднені на сторінках газети «Літературна Україна». Серед ключових питань тієї дискусії — заклик до відчитування так званих «білих плям» в українській історії, літературі, культурі, реабілітація забутих імен та сторінок історії української літератури, переосмислення історії як цілісної оповіді. Тривалий час саме в такому ключі розвивалися дослідження — як відкриття та накопичення знань про забуті сторінки історії, як повернення спогаду / пам'яті про втрачені свідчення, реабілітацію забутих імен, відновлення цілісності української історії та історії української літератури. Однак із 2000-х років актуалізуються дослідження із залученням студій пам'яті та постколоніальних теорій — дослідження доповнюються ідеями перепрочитання текстів, створених у колоніальних умовах, вивченням питань ідентичності, оприявленої через художні твори, історичні події, мистецькі практики, драматичні колізії формування ідентичності в колоніальних умовах, трагедії виходу з тіні та тиску імперії, долання криз гібридної ідентичності, сформованої в таких умовах. Ці ідеї по-новому підсвічуються з початком російсько-української війни в 2014 році та актуалізуються на її другій стадії, після 24 лютого 2022 року.

По суті, ці два етапи можна, відповідно до ідей Йона Рюзена, інтерпретувати як: 1) етап відновлення і конструкції (Рюзен, 2010, с. 314), орієнтований на відновлення знань про минуле, стерті з пам'яті сторінки минулого, реабілітацію забутих імен та подій, фактологічний період; 2) етап формування уявлень про ми-

нуле як історичну репрезентацію (Рюзен, 2010, с. 310), коли відбувається тлумачення, перетворення накопичених фактів на цілісну оповідь (наратив), у якому акцентується значення минулих подій, роль історичних постатей. Ці процеси збігаються в Україні із подіями російсько-української війни. А вона відрізняється від усіх інших відомих людству воєн, адже відбувається в умовах існування нових цифрових медіа (у тому числі соціальних мереж, широкого доступу до ЗМІ, інтенсифікації механізмів пропаганди, маніпуляцій в медіа тощо). П'єр Нора схожі тенденції описує як нову властивість «модерної події — відразу розгортатися на публічній сцені, ніколи не бути без репортера-глядача, ні без глядача-репортера, розглядатись під час свого перебігу» (Нора, 2014, с. 29). Дослідник пише про п'ять тенденцій, які впливають на розвиток історії та історіографії наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття: глобалізація, прискорення, демократизація, масмедіатизація, розширення історії (Нора, 2014, с. 52–53). На думку П'єра Нора, це так зване «історичне теперішнє», коли сучасні події активно впливають на сприйняття минулого, а отже, пам'ять як спосіб осмислення минулого, теперішнього й майбутнього.

До переліку, який пропонує П'єр Нора, варто додати: 1) особливості функціонування людської пам'яті в цифрових медіа (Wang, 2022), а це пов'язано із зміною практик запам'ятовування, оцифрування в публічних та індивідуальних архівах, феноменом «автобіографічної онлайн-пам'яті» (Wang, 2022), маніпуляцій з пам'яттю у фейкових новинах та дезінформацією; 2) переплетення пам'яті та питань ідентичності в оповідях про минуле, особливо в тих спільнотах, які мають травматичний колоніальний досвід, як Україна та українці (Pillière & Bigand, 2022); 3) формування спільноти пам'яті в умовах війни, що триває в Україні, — як у контексті відновлення ідентичності з огляду на постколоніальний дискурс, так і в контексті питань документування, збереження спогаду про російсько-українську війну й травматичного досвіду проживання цієї війни. І все це за умов, які Яна Барінова означає як такі, коли на «карту» історичної пам'яті України нанесено злочини аж двох тоталітарних режимів» (Барінова, 2023, с. 105), однак цю думку варто продовжити — на карту історичної пам'яті України нанесено злочини ще й сучасної російсько-української війни. І це ще більше актуалізує студії пам'яті в Україні в широкому міждисциплінарному контексті, у якому нова культура пам'яті буде долати розрив між минулим і розумінням

ідентичності, а також буде об'єднувати досвід українців у російсько-українській війні із різними практиками осмислення пам'яті, формування мистецької мови репрезентації трагедій війни, опрацювання травматичної реальності на засадах поєднання досвіду, документування і нової мистецької мови.

Голоси пам'яті. Аляйда Ассман говорить про два види метафор пам'яті: письмові метафори (напр., книга, палімпсест) та метафори місця (архів чи бібліотека, напр.). Способи фіксації спогаду про війну також враховують, на думку Бартоломея Крупи, час створення твору — до, під час чи після катастрофи (Крупа, 2013). Ці дві ідеї в українському досвіді набувають особливого значення, адже документування й спроби фіксації спогаду про травматичні події в Україні відбуваються *під час* війни: екзистенційна ситуація в умовах війни, яка триває, спонукає міркувати з огляду на жахи дійсності, з урахуванням тимчасової втрати мови й потужного запиту на вербалізацію пережитого травматичного досвіду. Відчуття тотальної катастрофи, яке охоплює очевидців подій, поєднується із тим, що Олександр Михед означає як особливу властивість мови під час катастрофи: «Мова війни — це коли, працюючи над книжкою, виправляєш теперішній час на минулий. Бо гинуть ті, про кого розповідаєш» (Михед, 2023, с. 335). Крім того, це доповнюється нерівномірністю цифрової пам'яті та формуванням нових меморіальних зв'язків у контексті документування, запам'ятовування й забування через цифрові медіа.

Розбудова простору пам'яті та формування художньої мови пам'яті про російсько-українську війну орієнтують українську дискусію на тему «війна і пам'ять» у напрям пошуку нової художньої мови та нових практик осмислення травматичних подій. У цьому контексті досвід Яни Барінової у створенні меморіалу жертвам Голокосту в Україні є цікавим, адже він заснований на ідеї імерсії — «завдяки імерсії досягається ефект надії та катарсичне прийняття відповідальності за минуле» (Барінова, 2023, с. 126). Імерсивне залучення глядача до осмислення трагічних подій посилює емоційний ефект, актуалізує особистий досвід глядача і сприяє подоланню травми та формуванню спільного досвіду її тлумачення.

Український індивідуальний та колективний досвід документування та тлумачення російсько-української війни вирізняється від досі відомих досвідів (напр., рецепція досвіду Другої світової війни в різних мистецьких практиках):

— новий тип публічності (за формулою «тут і зараз» — і документування події, і поширення інформації про неї, і залучення до цих процесів широкої аудиторії на різних цифрових платформах (ЗМІ, соціальні мережі та ін.);

— вироблення мистецької мови для художнього осмислення трагедій війни в літературі, живописі, меморіальних практиках, медіа, new media art тощо, а в цьому контексті — символізація подій, метафоризація досвіду окремих осіб та спільнот;

— формування концептуальних форм презентації трагічного досвіду — як окремої особистості, так і усіх українців, які стають імпульсами для формування історичної пам'яті про російсько-українську війну;

— вербалізація травматичного досвіду як щоденної практики українців у війні, що триває.

Загалом можна говорити про залученість кожного українця до меморіальних практик та формування мови пам'яті про російсько-українську війну. Переплетення індивідуального та колективного досвідів під час війни впливає на формування спільноти пам'яті, яка об'єднує практики пам'яті (напр., ритуали вшанування, заснування премій та відзнак на честь вшанування пам'яті загиблих героїв та ін.), простори пам'яті (зокрема, алеї героїв, меморіальні знаки та ін.), а також словник пам'яті (напр., перелік мемів, гасел, знакових цитат тощо, які і документують події, і фіксують досвід тлумачення трагічних подій). Важливу роль у цих процесах відіграє так звана онлайн-пам'ять у цифрових медіа й художня мова у творах про війну. На цих шляхах відбувається і документування війни, і формування «тропології нарації» (Гейден Вайт), коли пам'ять наповнюється історичним змістом, «звертається до читача у властивих мовних формах, наприклад, в особливих формах символізації» (Рюзен, 2010, с. 125).

Символізація трагічного досвіду війни відбувається насамперед у художніх творах, зокрема поезії, яка миттєво реагує на події.

Художня рецепція драматичних подій спершу втілювалася в ліричному вірші, філософському вірші чи/та художньо-документальній есеїстиці. Це ті жанрові модифікації, які давали можливість швидко відрефлектувати травматичний спогад, свідчення чи емоцію. Поезія — завдяки метафоризації травми, есей — завдяки рефлексії щодо травми. І в поезії, і в есею також відбувається проговорювання травматичного досвіду, адже письмо має психотерапевтичні властивості, може архівувати спогади та їхні символічні значення, має ознаки поетичної адресації до уявного читача / співрозмовника,

чим іще додатково посилює відчуття спільності пережитого.

Серед поетичних рефлексій українських авторів можна говорити про знакові: Катерини Калитко («Люди з дієсловами»), Вікторія Амеліна («Свідчення»), Артур Дронь («Тут були ми»), Максим Кривцов («Вірші з бійниці»), Ярина Черногуз (Як вигинається вогнене коло») та ін. У цій поезії тісно переплітаються факт та метафора. Концептуальними образами в такій ліриці є образи:

— *письма / писаного слова / поезії / мови* — напр., Вікторія Амеліна: «я не пишу поезію / я прозаїк / просто реальність війни / з'їдає пунктуацію / зв'язність сюжету / зв'язність / з'їдає / наче у мову / влучив снаряд / уламки мови / схожі на поезію / але це не вона / і це теж не вона / вона у Харкові волонтерить» (Амеліна, 2024, с. 17);

— *пам'яті / спогаду* — напр., Катерина Калитко: «Все, що досі знали одне про одного — перепишеться. / Врешті, все переписується. Формується під руками. / Що це світиться з них у короткі години тиші? / наша вперта взаємна віра, довга і спільна пам'ять» (Калитко, 2022, с. 21);

— *тиші* — напр., Ярина Черногуз: «голосе не замовкай / народе мій ну давай / починай говорити / розпалюй в собі тишу / у зброї є ритм / страх слова страшніший за страх висоти / страху смерті давно / немає» (Черногуз, 2020, с. 41);

— *війни / бою* — напр., Максим Кривцов: «Я можу довго думати над тим / яка війна / що вона і хто / та ніколи не вгадаю / на протигагуї / яка знає мене / як облупленого / знає мене / як сина / і / чомусь / береже» (Кривцов, 2024, с. 188).

Крім того, поезія як спосіб рефлексії та документування трагедій війни також фіксує вірш як свідчення чи вірш як документування подій / вражень. Переважно це поезія, яка написана під впливом побаченого та/або прочитаних новин чи як спогад про людину, яку поет знав особисто. Це особливий тип вірша, образна система якого заснована на правдивому факті, розгорнутому як метафора. У ній символізується факт із біографії автора чи ліричного персонажа. Для такого вірша характерний оповідний стиль, поет «розповідає» про прикметний факт, риси характеру, вчинок ліричного героя (напр., вірш Максима Кривцова «Він переїхав у Бучу в середині березня 2021-го» (Кривцов, 2024, с. 9–14) та вірш Вікторії Амеліної «Історія для повернення» (Амеліна, 2024, с. 13–15)).

Та поряд із поезією як художньою рефлексією та способом формування нарративних меморіальних практик розвивається ще й прак-

тика, дотична до літератури, але показова. Це видання збірок загиблих авторів і формування порталу «Недописані», який покликаний зафіксувати імена вбитих на російсько-українській війні письменників. Цей спосіб пам'ятати метафорично описує Артур Дронь у поезії «Українська література»:

Хто ще не з'явився
у нашій поезії?
Хто не ввійшов
у письменницький процес?
В кого заголовок і біографія
на одному хресті
помістились?
Кажуть, що література —
це про слова і про тишу між ними.
У нашій тепер більше другого.
(Дронь, 2024, с. 30)

Звісно, у межах цього дослідження неможливо описати усі практики пам'яті, сформовані в межах цього досвіду. Однак кілька варто все-таки згадати.

Збірка поезій Вікторії Амеліної «Свідчення» складається із поезій, чітко датованих відповідно до часу написання, післямови-спогаду Софії Челяк і хронології, яка презентує події із життя поетеси від 24 лютого 2024 року, коли вона з родиною повинна була повернутися з Єгипту й починає евакуювати людей із Нью-Йорку на Донеччині¹¹, — до 1 липня 2023 року, коли Вікторія Амеліна померла в Лікарні Мечникова в Дніпрі. Цей хронограф життя віддзеркалює події, які стали поштовхом для написання віршів. Так, поезія «Історія для повернення» із переліком речей, які взяли з собою, тікаючи від війни, написана 8 травня 2022 року після зустрічі із переселенцями (у тому числі із Нью-Йорка):

Коли Міра виходила з дому,
взяла намистину зі шкатулки
Коли Тім виходив з міста,
підняв камінчик на вулиці
Коли Ярка лишала сад,
взяла кісточку з абрикоси
Коли Віра виходила з дому, то не взяла нічого
скоро я повернусь, сказала
і нічогісінько не взяла <...>

Дім слід витягати з кишені
в безпечному місці

коли ти готовий
Дім помалу ростиме
і ти ніколи
запам'ятай, ніколи
не будеш без свого Дому
А що ти взяла з собою?
Взяла лиш цю історію
Ось, вийняла її на світло
вона росте
(Амеліна, 2024, с. 13–15)

Збірка Вікторії Амеліної — цілісне видання-спогад, у якому меморалізується і творчість письменниці, і спогад про її подвижницьку волонтерську діяльність.

Особливий тип формування спогаду про війну — проект «Недописані», заснований Оленою Герасим'юк та Євгеном Ліром. Він присвячений загиблим літераторам, а також людям, причетним до книговидавання, а також тим, «яких не називають літераторами в некрологах, але зазначають, що «писав, мріяв видати книжку / збірку» (Бойко, 2024). Також в Україні функціонує цифровий проект «Люди культури, яких забрала війна» (Люди..., 2024). Моніторинг втрат культури веде PEN-Україна. Це біографічно-репортажні есеї, які фіксують спогад про людину, яка працювала у сфері мистецтва, літератури тощо.

Власне, такий цифровий медіаархів — нова практика пам'яті в Україні, до формування таких цифрових архівів залучається широке коло осіб. Вони, по суті, є спільнопростром пам'яті й для близьких людей, і для тих, хто вивчає втрати українців у російсько-українській війні. Це утворює нові меморативні зв'язки у спільноті, об'єднуючи людей довкола цифрового простору пам'яті. Вони засновані на спільному переживанні й фіксації цього переживання в цифровому просторі нових медіа, де індивідуальний, соціальний і колективний досвіди пам'ятання, забуття і пригадування, документування розгортаються як особлива імерсивна практика на засадах інтерактивної дії, переживання-катарсису особистості. На відміну від традиційних вже імерсивних механізмів побудови просторів пам'яті в урбаністичних чи природних ландшафтах, цифровий простір посилює індивідуальну реакцію особистості на спогад чи зафіксовану в цифрових медіа подію, долю особистості. З одного боку, у цифровому просторі репрезентація до трагічного досвіду війни є максимально публічною, з іншого — вплив

¹¹ Вікторія Амеліна заснувала Нью-Йоркський літературний фестиваль, що відбувався в селищі Нью-Йорк, Бахмутський район, Донецька область.

на глядача максимально індивідуальний і безпосередній. Це дає можливість відвідувачу сайтів «Недописані» чи «Люди культури, яких забрала війна» максимально відчувати іншого, звернутися й прожити досвід конкретної людини, наче почути її голос, доторкнутися до її невітлених мрій. Водночас такі меморативні практики створюють множинний наратив, у якому примножують індивідуальні переживання глядача / реципієнта та персональні історії загиблих. Те, що до проекту може долучитись будь-хто, посилює позицію свідка й носія пам'яті в особі тієї особи, яка зголоситься передати свідчення про загиблого у війні до проекту «Недописані».

Власне, на засадах множинності цифрової реальності та гіперзв'язків, які утворюються у соціальних медіа, був заснований проект сайту «Читомо» — «Ще один день. Щоденники війни». Куратори проекту прагнули зафіксувати в онлайн-експонатах (комікси, ілюстрації, вірші, фото, дописи у соцмережах, відеоблогах, рукописних щоденниках тощо), з одного боку, розмаїття українських щоденників, які документували враження пересічних українців про повномасштабне вторгнення, з іншого — зуміли продемонструвати спільний досвід українців як свідків війни. 34 щоденники презентували досвід Ярини Черногуз, Сергія Жадана, Олександра Михеда та ін. публічних особистостей, а поряд із цим щоденні драми й трагедії війни Максима Касянчука з Маріуполя. Онлайн-виставка — ще один приклад безпосереднього занурення в досвід війни у спільнопросторі медіа.

Такі проекти, як «Ще один день. Щоденники війни» наче урівнюють в правах і традиційні практики документування (рукописний щоденник, фото тощо), і цифрові (дописи в соціальних медіа). Крім того, у цьому випадку наратив пам'яті про повномасштабне вторгнення апелює до такого ж досвіду відвідувача віртуальної виставки. І це об'єднує і реципієнта онлайн-виставки, і тих, хто надавав «експонати» для неї. Адже кожен «експонат»-запис реципієнт порівнює зі своїм досвідом, й загальний наратив сприймається не тільки крізь ностальгічний мотив, але й завдяки афекту. Зв'язок між пам'яттю та афектом стає втіленням спогадом, коли індивідуальні переживання іншої людини сприймаються реципієнтом як власні. І це впливає в оповіді ширшого формату — усього народного досвіду екзистенційних переживань під час війни. Це історії, які повторюються й повторюються в різних масштабах у цифровому просторі й перетворюються на спільний наратив українців. Атмосфера індивідуального переживання, яку дає цифровий простір пам'я-

ті, посилює емоційну насиченість спогаду особистості, бо дає можливість порівняти персональні переживання із переживаннями інших людей. І навіть у такому множинному просторі, яким є цифровий простір, є можливість апелювати до особистого емоційного досвіду та встановлювати зв'язок між пам'яттю, оповіддю про війну та ідентичністю свідка / учасника подій.

Іще одним проектом, який встановлює зв'язок із спогадом про війну свідка та пам'яттю, є книга Остапа Сливинського «Словник війни» (Сливинський, 2022), сформований із документальних свідчень різних людей, які стали лірико-драматичними етюдами-свідченнями. В алфавітному порядку дібрані слова-свідчення, значення яких змінила війна і спогад про травму (автобус, алича, бабусі, біль, блискавка...хвіст, числа, яблука). Вихідною точкою для рефлексії-асоціації для цих слів стає спогад:

...я не пам'ятаю, яким днем тижня було 24 лютого, і сьогодні не знаю, який день тижня. Це густий ядучий часопростір, який має свої особливості, який можна рахувати днями війни, комендантськими годинами, денними і нічними повітряними тривогами, але він не розкладається на календарні дні тижня. (Сливинський, 2022, с. 95)

...я так у себе зробила: непрозорим скотчем чотири смужки хрест-навхрест на всіх вікнах. З обох боків, як інструкція каже. Коли сонце надворі, зранку прокидаєшся, а на стіні — тіні від скотчу. Оті зірки. Повзуть повільно. Я хотіла б, щоб то був мій єдиний спогад про війну. (Сливинський, 2022, с. 73)

Таке кадрування реальності війни та слова-асоціації, спогади-асоціації увиразнені в книзі «Словник війни» власними іменами осіб, спогад яких занотовував Остап Сливинський, та містом, яке вказано біля імені цієї особи (Буча, Київ, Чернігів, Мелітополь, Маріуполь, Харків та ін.). Зв'язок «спогад — слово-асоціація — місце — ідентичність — пам'ять» є наочним і емоційним. Спогад береже зв'язок оповідача із попереднім, довоєнним життям, є уламком ідентичності, на якому формується нове «я» людини після пережитої травми. З одного боку, такі тексти-спогади персоналізовані через ім'я оповідача та місце / місто, з якого цей спогад «вивезено». З іншого боку, структура книги-словника надає цим оповідям універсальних значень і контекстів, а ословлені переживання стають живим свідченням усіх українців.

Перелік прикладів творів чи мистецьких практик, у яких відобразилися спогади про

російсько-українську війну, можна продовжувати. У цій частині наведені тільки ті, які репрезентують зв'язок між пам'яттю та досвідом переживання війни.

Висновки. Проговорення, пригадування й фіксація спогаду, систематизація й представлення травматичного досвіду цифрових та/або друкованих медіа — тільки частина актуальних меморіальних практик в Україні. Усі вони орієнтовані на документування спогадів про війну та художнє осмислення досвіду її переживання в різних наративних формах: від документування — до художньої рецепції, від особистого спогаду — до публічної онлайн-виставки, яка презентує спільний досвід українців.

Окрім звичного документування, до меморіальних практик додається ще й практика формування наративу пам'яті в цифровому просторі — через створення онлайн-виставок («Ще один день. Щоденники війни»), порталів на честь вшанування пам'яті про загиблих (напр., «Недописані»). Цифрові проекти засновані на ідеї гіперзв'язків свідків подій та емоційному перегуку індивідуальних досвідів у загальне колективне переживання з глибоким афектом. Індивідуальні автобіографічні досвіди в такому випадку примножуються і стають підґрунтям для формування спільноти пам'яті — українців, які були свідками й учасниками російсько-української війни.

Поряд із цифровими проектами в Україні також розвиваються і традиційні меморативні практики: 1) вшанування пам'яті загиблих у війні у щоденну хвилину пам'яті о дев'ятій годині ранку; 2) схилення перед похоронною процесією воїнів, які повертаються з полю

бою на щиті; 3) вшанування пам'яті про загиблих у різних практиках: встановлення меморіальних знаків, створення садів / парків пам'яті в міських ландшафтах, проведення фестивалів на честь подвижницької діяльності загиблих (напр., фестиваль «Протасів Яр» на честь Романа Ратушного), заснування стипендій (напр., стипендія кращим корейцям імені Дениса Антіпова¹² в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка) та ін.; 4) видання спогадів про загиблих та збірок їхніх творів (напр., збірка Вікторії Амеліної «Свідчення», Максима Кривцова «Вірші з бійниці» та ін.).

І цифрові, і традиційні наративні меморіальні практики орієнтовані на встановлення зв'язку між подіями війни, спогадами свідків та учасників подій і пам'яттю. Переплетення індивідуального та колективного травматичного досвіду консолідує спільноту українців довкола спогаду та події і формує солідарність у сприйнятті й тлумаченні досвіду російсько-української війни. Свідчення про травму стають підґрунтям для спогаду, далі — пам'яті про війну, а надалі — оповіддю про те, ким ми були в цій війні, ким ми будемо після її завершення.

Символізація травматичної події через художнє слово поєднує особисте свідчення та колективний досвід його тлумачення в цілісний наратив про ідентичність українців у часи війни та випробувань стійкості й моделює нові типи оповідей, заснованих на принципах неореалізму, героїзації української історії, яка розгортається між травмою та надією. Нові медіа та цифровий простір надають цим тенденціям нових акцентів, і це вочевидь потребуватиме подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барінова Я. *New Media Art. Пам'ять. Простір*. Київ : Лабораторія, 2023. 360 с.
2. Бойко О. «Недописані»: в Україні запустили проект пам'яті людей літератури, убитих російською. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/nedopysani-v-ukraini-zapustyly-proiekt-pam-iati-liudej-literatury-ubytykh-rosiieiu>
3. Вакуленко В. Я перетворююсь... Щоденник окупації. Вибрані вірші. Харків : Віват, 2022. 192 с.
4. Дробович А. Чому важливо відстояти символ ЗСУ на військових могилах? *Українська правда*. 03.04.2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/04/3/7449304>
5. Дронь А. Тут були ми. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 112 с.
6. Зебальд В. Г. Повітряна війна і література. Харків : ist publishing, 2023.
7. Калитко К. Люди з дієсловами. Чернівці : Meridian Czernowitz, 2022. 128 с.
8. Котубей-Геруцька О. Етичні межі для вшанування пам'яті: як експерти реагують на пам'ятник загиблого воїну Олександру Мацієвському. *Суспільне. Культура*. 08.12.2023. URL: <https://suspilne.media/culture/634080-etichni-mezi-dla-vsanuvanna-pamati-ak-eksperti-reaguut-na-pamatnik-zagiblomu-voinu-oleksandru-macievskomu>

¹² Денис Антіпов — перекладач, викладач корейської мови КНУ імені Тараса Шевченка, лейтенант Збройних сил України, учасник російсько-української війни.

9. Котубей-Геруцька О. «Це не на продаж. Це для того, аби ми цим стріляли». Олена Герасим'юк про ветеранську літературу факту. *Суспільне. Культура*. 14.03.2024. URL: <https://suspilne.media/culture/699894-ce-ne-na-prodaz-ce-dla-togo-abi-mi-cim-strilali-olena-gerasimuk-pro-veteransku-literaturu-faktu>
10. Кривцов М. Вірші з бійниці. Київ : Наш формат, 2024. 176 с.
11. Люди культури, яких забрала війна. Спецпроект. *The Ukrainians*. URL: <https://theukrainians.org/spec/peopleofculture>
12. Михед О. Позивний для Йова. Хроніки вторгнення. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 344 с.
13. Недописані. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/nedopysani.project>
14. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : Кліо, 2014. 272 с.
15. Право на вдячну пам'ять. Із спільного засідання вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та президії правління СПУ. *Літературна Україна*. 1988. № 3.
16. Рюзен І. Нові шляхи історичного мислення. Львів : Літопис, 2010. 358 с.
17. Сливинський О. Словник війни. Харків : Віват, 2023. 224 с.
18. Ще один день. Щоденники війни. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/shchodennyky-vijny/pro-proiekt>
19. Hoskins A. (Ed.). *Digital memory studies. Media pasts in transition*. New York: Routledge, 2017. 326 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315637235>
20. Pillière L., & Bigand K. (Eds.). *Memory and Identity. Ghosts of the past in the English-speaking world*. London: Routledge. 2022, 224 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003178040>
21. Wang Q. (Ed.). *Memory online*. London: Routledge. 2022. 150 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003357360>

REFERENCES

1. Barinova, Ya. (2023). *New Media Art. Pamiat. Prostir* [New Media Art. Memory. Space]. Kyiv: Laboratoriia [in Ukrainian].
2. Boiko, O. (n.d.). "Nedopysani": v Ukraini zapustyly proiekt pamiati liudei literatury, ubytykh rosiieiu ["Nedopysani": A project of memory of people of literature killed by Russia was launched in Ukraine]. *Chytomo* [in Ukrainian]. <https://chytomo.com/nedopysani-v-ukraini-zapustyly-proiekt-pam-iati-liudej-literatury-ubytykh-rosiieiu>
3. Drobovych, A. (2024, April 03). Chomu vazhlyvo vidstoiaty symbol ZSU na viiskovykh mohylakh? [Why is it important to defend the symbol of the Armed Forces of Ukraine on military graves?]. *Ukrainska pravda* [in Ukrainian]. <https://www.ppravda.com.ua/columns/2024/04/3/7449304>
4. Dron, A. (2024). Tut buly my. Lviv: VSL [in Ukrainian].
5. Hoskins, A. (Ed.). (2017). *Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition*. New York: Routledge [in English]. <https://doi.org/10.4324/9781315637235>
6. Kalytko, K. (2022). Liudy z diieslovamy [People with Verbs]. Chernivtsi: Meridian Czernowitz [in Ukrainian].
7. Kotubei-Herutska, O. (2023, December 08). Etychni mezhi dlia vshanuvannia pamiati: yak eksperty reahuiut na pamiatnyk zahyblomu voynu Oleksandru Matsiievskomu [Ethical limits for commemoration: how experts react to the monument to the fallen soldier Oleksandr Matsievskyi]. *Suspilne. Kultura* [in Ukrainian]. <https://suspilne.media/culture/634080-etichni-mezi-dla-vshanuvanna-pamati-ak-eksperti-reaguut-na-pamatnik-zagiblomu-voynu-oleksandru-macievskomu>
8. Kotubei-Herutska, O. (2024, March 14). "Tse ne na prodazh. Tse dlia toho, aby my tsym strilialy". Olena Herasymyuk pro veteransku literaturu faktu ["It is not for sale. This is so that we can shoot with it." Olena Gerasimyuk about veteran literature of fact]. *Suspilne. Kultura* [in Ukrainian]. <https://suspilne.media/culture/699894-ce-ne-na-prodaz-ce-dla-togo-abi-mi-cim-strilali-olena-gerasimuk-pro-veteransku-literaturu-faktu>
9. Kryvtsov, M. (2024). Virshi z biinytsi [Poems from the Loophole]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
10. Liudy kultury, yakykh zabrала viina (n.d.). [People of Culture Who were Taken away by the War. Special project]. *The Ukrainians* [in Ukrainian]. <https://theukrainians.org/spec/peopleofculture>

11. Mykhed, O. (2023). Pozyvnyi dlia Yova. Khroniky vtorhnennia [Call sign for Job. Chronicles of the Invasion]. Liviv: VSL [in Ukrainian].
12. Nedopysani [Unwritten]. *Instagram*. <https://www.instagram.com/nedopysani.project>
13. Nora, P. (2014). Teperishnie, natsiia, pamiat [The Present, Nation, Memory]. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
14. Pillière, L., & Bigand, K. (Eds.). (2022). *Memory and Identity: Ghosts of the Past in the English-speaking World*. London: Routledge [in English].
<https://doi.org/10.4324/9781003178040>
15. Pravo na vdiachnu pamiat. Iz spilnoho zasidannia vchenoi rady Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka AN URSSR ta prezydii pravlinnia SPU (1988). [The right to grateful memory. From the joint meeting of the academic council of the Institute of Literature named after T. G. Shevchenko of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and the Presidium of the Board of the SPU]. *Literaturna Ukraina*, 3 [in Ukrainian].
16. Riuzen, I. (2010). Novi shliakhy istorychnoho myslennia [New Ways of Historical Thinking]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
17. Sebald, W. G. (2023). Povitriana viina i literatura. Kharkiv [in Ukrainian].
18. Shche o dyn den. Shchodennyky viiny (n.d.). [One More Day. Diaries of War]. *Chytomo* [in Ukrainian].
<https://chytomo.com/shchodennyky-viiny/pro-proiekt>
19. Slyvynskiy, O. (2023). Slovyk viiny [Dictionary of War]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
20. Vakulenko, V. (2022). *Ya peretvoruiius... Shchodennyk okupatsii. Vybrani virshi* [I'm transform... Occupation Diary. Selected poems]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
21. Wang, Q. (Ed.). (2022). *Memory Online*. London: Routledge [in English].
<https://doi.org/10.4324/9781003357360>

Olena Romanenko,

Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-0150-2494>

e-mail: o.romanenko@knu.ua

WAR AND MEMORY: THE TRANSFORMATION OF NARRATIVE MEMORIAL PRACTICES

The article is devoted to the study of current changes that are taking place in connection with the Russian-Ukrainian war and the transformation of narrative memorial practices in Ukrainian literature and artistic practices. The focus of attention is on both traditional practices of documenting the memory of the war, as well as those that reinterpret and revive memory in the digital space and the context of the development of new media art. The research is intellectually supported by trauma studies and memory studies, which investigate digital transformations of memory through the prism of new experiences of forming narrative memorial practices. The object of the study was the poetry collections of Victoria Amelina's "Testimony," Maksym Kryvtsov's "Poems from the Hole," Artur Dron's "We Were Here," Kateryna Kalytko's "People with Verbs," etc, as well as collection of Ostap Slivnsky "Dictionary of War" and digital projects — online exhibition "One More Day. War Diaries" and "Unwritten." From the perspective of the development of new media, the change in the mechanisms of the formation of the narrative about traumatic events is shown; it is demonstrated that in the digital space, remembering is based on an immersive experience, which involves the emotional involvement of the recipient in the memory of the trauma. Digital media reinterprets individual memory as a separate example of remembering and actualizing collective memory, creating foundations for forming a community of memory on a broad basis and with the wide involvement of recipients. It has been proven that in Ukraine, the memory of the Russian-Ukrainian war is formed in the discourse of 1) traditional memorial practices of commemoration (a minute of remembrance, publication of memories, unpublished works, establishment of public events or scholarships in honor of a fallen soldier, etc); 2) digital memorial practices that actualize the text dimension of memory and immersive practices of emotional involvement in the digital space of memory. This provides an opportunity to combine the personal and collective experience of experiencing the Russian-Ukrainian war, promotes the consolidation of Ukrainians around the memory, and forms solidarity in the perception and interpretation of the traumatic experience.

Key words: Ukrainian literature, memory, digital space, memory studies, trauma studies.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2024

Прийнято до друку 09.10.2024